

УДК 351.853(477.41)“1926/1939”

А. М. Желєзко

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ КРАЙОВОЇ ІНСПЕКТУРИ НА КИЇВЩИНІ У 1926–1930 рр.

У статті розглянуто проблеми пам'яткоохоронної діяльності Київської крайової інспектури на території Київщини у контексті всеродовищних подій 1926 – 1930 рр. Досліджено основні напрями роботи краєзнавців. Висвітлено провідну роль крайового інспектора Федора Ернста у збереженні пам'яток історії та культури. Простежується процес виявлення, реєстрації та охорони пам'яток м. Києва, Білоцерківщини, Межигір'я, Каніва.

Ключові слова: Київська крайова інспектура, Київщина, пам'яткоохоронна діяльність, музей, історико-культурний заповідник.

Знаменням першої чверті ХХІ ст. для України стало національне відродження, вибух патріотизму, зростання уваги до історичної спадщини, до набутого століттями духовного багатства, історичної пам'яті.

Прагнення українців зайняти належне місце в сучасному європейському культурному процесі, усвідомлення цього місця в контексті європейської і світової цивілізації неможливе без глибокого і систематичного пізнання народної духовної і матеріально-побутової культури шляхом вивчення і популяризації історичного минулого, пам'яток культурної спадщини, їх органічного включення в суспільне життя, актуалізації багатовікових надбань нації [1, с.4].

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю осмислення досвіду пам'яткознавців Київщини в контексті всеродовищних подій та загальноісторичного процесу. Узагальнення місцевих досягнень зі збереження історико-культурної спадщини є основою характеристики різних аспектів охорони, вивчення та використання пам'яток у масштабах усієї держави [2, с.3]. Вивчення історії пам'яткоохоронної справи, зокрема діяльності Київської інспектури зазначеного періоду, сприяє відтворенню цілісної картини формування історичної пам'яті українського народу.

Питанням становлення і розвитку пам'яткознавства, ролі державних інституцій і громадських організацій у вирішенні актуальних питань, комплексному захисту культурної спадщини присвячені колективні та індивідуальні праці науковців С. Веземомської [3], А. Горькової [4], О. Нестулі [5], П. Тронька [6], В. Горбика, В. Денисенко [1], С. Заремби [7], О. Байталюк [8], Г. Рудого [9] та інших.

Однак, у науковій літературі фактично відсутні роботи, присвячені вивченню історії пам'яткоохоронної діяльності Київської інспектури саме на Київщині. Автори у своїх дослідженнях лише побіжно торкаються зазначеної проблеми.

Метою даної роботи є вивчення проблем пам'яткоохоронної діяльності Київської крайової інспектури на території Київщини у контексті всеродовищних подій у 1926 – 1930 роках.

У 1926 р. Наркомат освіти УСРР виступив з ініціативою про створення державних інституцій з охорони пам'яток історії та культури. Були утворені чотири крайові інспектури пам'яток матеріальної культури та природи: Київська, Харківська, Одеська та Дніпропетровська.

Під контроль Київської інспектури відійшло 16 округ: Білоцерківська, Бердичівська, Глухівська, Коростенська, Кам'янецька, Конотопська, Київська, Могилівська, Ніжинська, Проскурівська, Тульчинська, Гуманська, Чернігівська, Шепетівська, Волинська, Вінницька [10, с. 57].

Київським крайовим інспектором з охорони пам'яток матеріальної культури став Ф. Ернст, з охорони природи – М. Шарлемань [11, арк. 1]. Крайовим інспекторам було доручено скласти загальний реєстр пам'яток з підлеглих округ, використавши попередній теоретичний і практичний досвід Археологічного Комітету ВУАН [12, с. 4].

Також український уряд поставив нове завдання – систематизувати та кодифікувати всі видані раніше декрети та постанови в галузі охорони пам'яток для створення законодавчого акту загально-нормативного значення. Таким чином, у червні 1926 р., було видано „Положення про охорону пам'ятників культури і природи”, що найбільш широко розкриває характер пам'яткоохоронної діяльності у радянській Україні [4, с.8].

Розгорнулася масштабна робота по виявленню, реєстрації та дослідженню пам'яток, почала впроваджуватися охоронна документація на нерухомі пам'ятки.

Головними завданнями інспектури були:

- реєстрація та класифікація пам'яток (республіканські, місцеві);
- формування мережі історико-культурних заповідників;
- проведення інформаційно-популяризаторської роботи місцевого населення та залучення до співпраці;
- організація громадської роботи з охорони пам'яток шляхом заснування округових та місцевих комісій, також створення мережі постійних кореспондентів Українського Комітету охорони пам'яток культури.

За 1926 – 1928 рр. на Київщині було зареєстровано 37 архітектурних та три меморіальних пам'яток Всеукраїнського значення [10, с.57]. Крім того, за вказівкою Укрголовнауки, інспектура розпочала формування мережі історико-культурних заповідників, зареєструвавши державний заповідник „Могили Т. Шевченка”, до якого належала не тільки сама могила поета, а й значна територія вздовж Дніпра. Особливу увагу науковців привернув „Канівський ліс”, що складав понад 1041 десятину суцільного лісового масиву і простягався по наддніпрянських височинах в напрямку до р. Росі. В акті перевірки комісією заповідника було зазначено, що зовнішня природна краса району Канівської дислокації в поєднанні з гірничими процесами –

дуже давні поклади земної кори виведені на поверхню, де можна легко спостерігати елементи та форми їх утворення. Ніби сама природа збудувала наочний музей, який можна вважати зразком для підготовки спеціалістів гірничої справи. Також ця місцевість цінна ще й культурними скарбами історичного та археологічного характеру. Біля могили поета знайдені відомі городища „Княжа гора”, „Мале городище” та „Велике городище”, які тільки частково вивчені та потребують ретельного наукового дослідження.

З весни 1926 до кінця 1927 рр. тривала робота щодо впорядкування території держзаповідника: було закріплено схили Чернечої гори, очищено та прикрашено площу могили, засаджено садок, відремонтовано хату-сторожку, збудовано огорожу та східці на гору, влаштовано світлицю з книгозбірнею кількістю 1500 томів з читальнею та кімнату відпочинку. Протягом літнього сезону 1928 р. Київська філія Шевченківського Комітету спорудила літній готель для екскурсантів на 100-150 осіб та розпочала підготовчі роботи щодо створення пам'ятника. Планувалося перетворити заповідник на науково-культурний осередок всеукраїнського масштабу [10, с.31 – 33].

У 1928 р. з'явилася загроза руйнації будівель Межигірської садиби, яка на той час перебувала у віданні мистецько-керамічного технікуму. Садиба Межигір'я складалася з будівель церкви з брамою, колишнього братського корпусу, корпусів фаянсової фабрики, надгробків, печер та ділянки землі близько 90 гектарів. Будівлі, які знаходились на території садиби, мали історично-наукову та мистецьку цінність, а гори, ліс, береги Межигір'я були зразком рідкісного сполучення природи. Пам'ятки перебували в занедбаному стані. Директор технікуму В. Сетляр звернувся з проханням до крайового інспектора з охорони пам'яток старовини й мистецтва про те, щоб надати Межигір'ю статусу державного заповідника з відповідним державним бюджетом. Клопотанням Київської крайової інспектури у квітні 1929 р. Народний Комісаріат УСРР оголосив межигірські будівлі та ділянку землі пам'ятками культури й природи місцевого значення на підставі Положення ВУЦВК й РНК УСРР „Про пам'ятки культури й природи” [13, арк. 3 – 4]. Тільки у 1935 р. Межигір'я отримає статус заповідника.

У 1927 – 1928-х рр. члени інспектури разом з науковцями були відряджені в експедицію до Білоцерківського Замчища – єдиної пам'ятки-фортеці Литовського феодалізму в Україні та до Березані – для вивчення елітської культури. Досліджуючи археологічні матеріали, культурні пам'ятки, які були знайдені під час тракторизації та індустріалізації, виявилось, що вони мають історичну цінність світового рівня та потребують додаткових досліджень [14, арк. 39 - 40].

У березні 1930 р. до Укрнауки надійшов лист від директора Білоцерківського окружного музею Ф. Іванова. У листі автор повідомляв, що напівзруйнованому парку „Олександрія” негайно потрібна реставрація. До Білої Церкви виїхала комісія. Із складеного акту виявилось, що колишній палац графині Браницької, три житлові будинки, електростанція та альтанки „Ехо” і „Потьомкін” знаходяться в напівзруйнованому стані. Влітку 1930 р. було перераховано на реставрацію пам'яток 800 крб. та розглянуто питання про передачу парку у відання Київського ботанічного інституту з метою збереження як пам'ятки культури доби кріпацтва [16, арк. 73, 90].

Крайові комісії співпрацювали з Українським комітетом краєзнавства. Завдяки діяльності краєзнавців було складено реєстр пам'яток історії та культури краю. Головним чином, це були пам'ятки архітектури та археології.

Станом на 1930 р. на Київщині було зареєстровано такі історико-культурні заповідники, які потребували фінансування на реєстрацію та охорону: Кирилівський, Софія Київська, Межигір'я, Андрій Первозваний, Київський Акрополь, Олександрія, Михайлівський монастир, Білоцерківське Замчище, Канівська пам'ятка XII ст. [14, арк. 33-41].

З перших днів існування інспектури, члени крайової комісії висловили низку пропозицій стосовно охорони пам'яток м. Києва, зокрема споруд та майна Києво-Печерської лаври. 29 вересня 1926 р. Лавру було оголошено історико-культурним заповідником та ухвалено перетворити її на Всеукраїнський музейний городок. Федір Ернст доклав немало зусиль для утворення і розгортання експозицій Лаврського музею культур:

- 1) музей металопластики, що зберігає золотарські вироби й дорогоцінності XVI, XVII, XVIII і XIX ст.;
- 2) музей станкового малярства, де зберігаються старовинні портрети й ікони;
- 3) музей шиття й тканин – речі українських і багатьох інших народів XVI - XVIII ст.;
- 4) музей українського письма й друку, що зберігає рукописи й стародруки;
- 5) український нумізматичний музей, який налічував понад 60.000 монет і медалей різних народів та історичних періодів;
- 6) музей української архітектури;
- 7) збірка української старовини П. Потоцького;
- 8) реставраційна майстерня;
- 9) український театральний музей.

Передбачалося відкрити етнографічний та український археологічний музеї [10, с. 36-37].

У 1929 р. Ф. Ернст обґрунтував ідею утворення грандіозного за своїми масштабами заповідника „Київський акрополь”, який мав об'єднати охорону та використання таких визначних пам'яток як Софійський собор, Десятинна, Георгіївська та Андріївська церкви, Михайлівський монастир та ряд інших. В полі зору крайового інспектора перебували й інші пам'ятки не тільки Києва та Київщини, а й усієї Правобережної України: архітектурні, історичні, археологічні, меморіальні, монументальні. На жаль, свою ідею Ф. Ернсту не вдалося втілити у життя. В кінці 1920-х рр. захищати пам'ятки, особливо культові, було все складніше. Нігілістичне ставлення сталінського керівництва до історико-культурної спадщини почало визначати підхід до неї і з боку місцевих державних та партійних органів, господарських установ та відомств.

Переконаливим свідченням такої політики стала санкціонована радянським урядом в 1928 р. кампанія по вилученню цінних музейних колекцій для продажу їх за кордоном. Спочатку Наркомосом було запропоновано музеям виділити зі свого сховища речі, які не мають виняткового значення для української культури й науки, але можуть бути реалізовані за кордоном. Музей мистецтва ВУАН деякі з таких речей виділив. Але незабаром сюди навідалась комісія Держторгу і частину з відібраних речей визнала придатною, а частину забракувала. Члени комісії, оглянувши музей, виокремили такі речі, які з їхнього погляду відповідають вимогам європейського ринку. Намічено було 16 речей першорядної художньо-історичної цінності. Одним із найцінніших експонатів був французький гобелен 1512 р. (інв. № 3790). У відповідному акті представник музею зауважив категоричний протест проти їх вилучення, але протест було відхилено [15, арк. 37 зв.]. На жаль, такі випадки були непоодинокі. Як писав у своєму щоденнику Ф. Ернст: "Доходило до того, що іноземні колекціонери і купці ходили по радянських музеях, як по магазинах, показували пальцем в необхідні їм речі і вимагали їх негайного продажу..." [5, с.105-106].

Непроста ситуація у галузі охорони пам'яток склалася у зв'язку із відсутністю фінансування, що заважало інспекторам підтримувати зв'язок з управліннями у віданні яких перебували пам'ятки культури. Траплялися випадки несвідомого, а інколи і свідомого знищення культурних цінностей. Під час швидких темпів реконструкції господарства, машинізації та повернення брукху на потреби індустріалізації брукх швидко ліквідовувався, а разом з ним і речі, що мали науково-культурне та історичне значення.

З цього приводу, за клопотанням і вказівками НКО, Рудметалторг 21 вересня 1929 р. звернувся до своїх контор з наказом № 1597 про те, щоб у разі знаходження речей з ознаками культурних цінностей передавати їх на утилізацію лише після огляду комісіями з інспектури. Але, як виявилось, це розпорядження не виконувалося в численних випадках, особливо на периферії. Окружні контори не повідомляли інспектуру про речі, які надходили з церков та передавалися на утиль. Внаслідок цього було втрачено багато коштовних речей. Тому Укрнаука у постанові зазначила, що таке свідомо вороже ставлення до загальної постанови державного законодавства про пам'ятки культури є навмисною шкодою і підлягає кримінальній відповідальності. За висновками другого пленуму Українського комітету охорони пам'яток культури Укрнаука 23 травня 1930 р. розіслала обіжники крайовим інспекторам охорони пам'яток культури з проханням терміново попередити про знищення державних цінностей через шкідництво або головотяпство певних виконавців на периферії і видати наказ про додержання законодавства уряду щодо охорони пам'яток [14, арк. 27]. Але у галузі охорони пам'яток склалася непроста ситуація, яка супроводжувалась діями більшовицьких „геростратів” із комісій „Держторгу”. У пошуках коштів для потреб першої п'ятирічки було вирішено розв'язати проблему дефіциту металу за рахунок переплавлення церковних дзвонів.

Для охорони цих цінних пам'яток історії та старовинного мистецтва литва на початку 1930 р. Ф.Ернст разом із представником Всеукраїнського історичного музею імені Т.Шевченка склав реєстр 150 дзвонів на культових будовах Києва, Чернігова, Козельця, Ніжина та інших міст, що не підлягають „утилізації”. Це значною мірою полегшило працю пам'яткоохоронним інституціям та дозволило зберегти визначні вироби майстрів-ливарників [3, с. 10-11].

Втім початок 1930 років ознаменувався негативними тенденціями у галузі дослідження та збереження історико-культурних пам'яток. Починається новий етап пам'яткоохоронної роботи, який відзначився зміною пріоритетів. На першому плані – революційна тематика, культ партійних діячів, культ особи Й. Сталіна. В умовах ідеологічного диктату в Україні почали знищувати видатні культові споруди. Процеси дослідження та збереження історико-мистецьких пам'яток, стали розглядатися більшовицькою владою, як ворожий „прояв буржуазного українського шовінізму”. Науковців, які обстоювали національні надбання, звинувачували у викривленні загальнополітичної лінії Народного комісаріату освіти, звільняли з посад, заарештовували та нищили.

Рішучий і послідовний у своїх діях інспектор Ф. Ернст виявився для радянської влади незручною фігурою у ситуаціях, які вимагали компромісів із власною честю й совістю. Відтак, у вересні 1930 р. його було обвинувачено у викривленні загальнополітичної лінії Народного комісаріату освіти та знято із посади Київського крайового інспектора, а у жовтні 1933 р. – заарештовано [3, с.13].

Таким чином, з 1926 по 1930 рр. провідну роль у збереженні пам'яток історії, культури та природи на території Київщини взяла на себе Київська крайова інспектура. В результаті наполегливої повсякденної праці передові діячі науки і культури на чолі з крайовим інспектором збільшили фонди Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка в 10 разів. Виключну цінність складають розвідки Ф. Ернста про архітектурні шедеври не тільки Київщини, а й всієї України, а також підготовлений ним путівник „Київ” – єдине джерело вивчення пам'яток міста, втрачених у 30-х рр. XX ст.

Джерела та література

1. Горбик В., Денисенко Г. „Звід пам'яток історії та культури України” у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи/В. Горбик, Г. Денисенко. – Інститут історії України НАН України, 2012. – 192 с.
2. Чернікова І. Охорона, вивчення і використання пам'яток історії та культури на Харківщині (1920 – червень 1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”/ І. Чернікова. – Х., 2007. – 27 с.
3. Вережомська С. Ф. Ернст у пам'яткоохоронному русі України 1917 – 1933 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”/С. Вережомська. – Х., 2005. – 16 с.
4. Горькова А. Охорона археологічних пам'яток в радянському законодавстві (1926 – 1930 рр.) / А. Горькова // Сіверщина в історії України. – № 6, 2013. – С. 8-11.
5. Нестуля О. О. Україна стала його долею // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки) // Інститут історії України. Всеукраїнська спілка краєзнавців. Редкол.: П. Тронько (голова) та інші. – К.: Рідний край, 1991. – С.105-106.
6. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів). – Ч. 1 під ред. П.Т.Тронька. – К., 1989. – 280 с.

7. Заремба С. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність/С. Заремба. – К.:Наукова думка, 1995. – 446 с.
8. Байталюк О. Діяльність Київської крайової інспекції охорони пам'яток культури та мистецтва з охорони монастиря Бернардинів у м. Ізяслав/О. Байталюк // Краєзнавство. – 2012. - № 3(80). – С. 113 – 117.
9. Рудий Г. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Україні (за матеріалами української періодики 1917 – 1941 рр.)/Наук. ред. В. Горбик. НАН України. Інститут історії України. – К.:Інститут історії України, 2011. – 204 с.
10. Дубровський В. Історично-культурні заповідники та пам'ятки України / В. Дубровський. – Харків, 1930. – 75 с.
11. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6/IV. – Спр. 9387. – 709 арк.
12. Дубровський В. Охорона пам'яток культури в УСРР / В. Дубровський. – Харків, 1927. – 11 с.
13. Київський державний архів. – Ф.Р-1. – Оп.1. – Спр.1473. – 23 арк.
14. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6/VI. – Спр. 9340. – 88 арк.
15. Державний архів Київської області. – Ф. Р-112. – Оп. 1. – Спр.8585. – 48 арк.
16. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1749. – 114 арк.

Zhelezko A. N. The conservation of historical and cultural monuments of Kyiv regional inspection on the territory of Kyivshchyna in 1926 – 1930.

The problems of conservation of historical and cultural monuments of Kyiv regional inspection on the territory of Kyiv in the context of state events 1926 – 1930, are examined in the article. Main assignments of the regional ethnographers are investigated. The leading role of regional inspector Fedor Ernst is reflected in the conservation of historical and cultural monuments. The process of exposure, registration and conservation of historical and cultural monument of Kyiv, Bila Tserkva, Mezhygir'ya, Kaniv is traced.

Key words: Kyiv regional inspection, Kyivshchyna, conservation of historical and cultural monuments, museum, historico-cultural reserve.

Железко А. Н. Памятникоохранная деятельность Киевской краевой инспектуры на Киевщине в 1926 – 1930 гг.

В статье рассмотрены проблемы памятникоохранной деятельности Киевской краевой инспектуры на территории Киевщины в контексте общегосударственных событий 1926 – 1930 гг. Исследованы основные направления работы краеведов. Отражена ведущая роль краевого инспектора Федора Эрнста в сохранении памятников истории и культуры. Прослеживается процесс выявления, регистрации и охраны достопримечательностей Киева, Белой Церкви, Межигорья, Канева.

Ключевые слова: Киевская краевая инспектура, Киевщина, памятникоохранная деятельность, музей, культурно-исторический заповедник.

УДК 382.14:382.2(477)

С. П. Журавльова

ДИПЛОМАТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ У 1921–1922 рр.

У статті розглядається дипломатична діяльність відомих державних діячів Я. Яковлева, Х. Раковського. У статті аналізується зовнішньополітична діяльність, внутрішня робота Наркомату зовнішніх справ. Комісаріат провів переговори з Румунією і встановив взаємовідносини у прикордонній зоні. Досліджено, що надавалась допомога постраждалим від петлюрівських банд, які переправлялись з Румунії. Проводилась робота по візуванню заяв українських та іноземних громадян, але питання еміграційної політики залишались не вирішеними. Автор дослідив проблему проведення репатріації і реевакуації з Болгарією, Угорщиною, Австрією після національно-визвольних змагань в Україні 1917–1920 рр. Розглядається міжнародне значення Генуезької конференції.

Ключові слова: іноземні консульства, права іноземних громадян, комісія, майнові права, амністія солдат, делегація.

Діяльність Комісаріату з іноземних справ відображає історію боротьби України за існування та зміцнення міжнародного положення. З 1921 р. розпочався період встановлення дипломатичних та договірних відносин із зарубіжними країнами. Україна підписала угоди про обмін громадянських осіб та військовополонених. Голова Ради народних комісарів Х. Раковський сприяв тому, щоб Україна дістала вихід на зовнішньополітичну арену. Вагомим фактором, що призвів до ідеологізації політики була політика компартії.

За останній час опубліковано чимало праць про участь України в міжнародній політиці. Увага дослідників зосереджена на результатах дипломатичної активності УРСР у 1921 р. Велика увага приділена дослідженню діяльності представників уряду, дипломатичних послів від України. Серед науковців, які займаються такою тематикою, варто відзначити М. Держалюка [1], Т. Єременко [2], С. Кульчицького [3], Т. Галицьку-Дідух [4], І. Матяш, Ю. Мушку [5], В. Солдатенка [6]. Для більшості публікацій характерна відмова від ідеологічних нашарувань і концепцій минулого.

Проблематика статті наступна: відповідні заклади контролювали надходження військових формувань на території України. Прибували з Константинополя групи врангелівських військ, проводилась амністія солдат колишньої Білої армії. Тематика потребує подальшого доопрацювання.

Завданням статті є дослідити дипломатичну діяльність Наркомату зовнішніх справ, розглянути внутрішню роботу комісаріату, репатріацію і реевакуацію іноземних громадян.